UNIVERSITY OF AMSTERDAM

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Satricum in the Post-Archaic Period. A Case study of the Interpretation of Archaeological Remains as Indicators of Ethno-Cultural Identity

Gnade, M.

Publication date
2000

Link to publication

Citation for published version (APA):
Gnade, M. (2000). *Satricum in the Post-Archaic Period. A Case study of the Interpretation of Archaeological Remains as Indicators of Ethno-Cultural Identity*. [Thesis, fully internal, Universiteit van Amsterdam]. in eigen beheer.

General rights
It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations
If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: https://uba.uva.nl/en/contact, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, P.O. Box 19185, 1000 GD Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

UvA-DARE is a service provided by the library of the University of Amsterdam (https://dare.uva.nl)

Download date:05 Sept 2026

NEDERLANDSE SAMENVATTING

Deze studie behandelt de Post-Archaïsche periode (ca.500-350 v.Chr.) van Satricum, een antieke stad gelegen ca. 60 km ten zuiden van Rome in de regio Latium. Doel is het karakter van de stad gedurende de betreffende periode te reconstrueren aan de hand van de beschikbare archeologische gegevens in relatie tot de antieke historische bronnen.

Uitgangspunt vormde een grafveld uit de vijfde eeuw v.Chr. dat in 1980 werd ontdekt in de zuidwest hoek van het stadsgebied, net binnen de zesde-eeuwse stadsgrenzen. Dit grafveld is vooralsnog uniek in het vijfde-eeuwse Latium dat vanaf de late zevende/vroeg zesde eeuw gekenmerkt wordt door een opvallende afwezigheid van formele begraafplaatsen. Deze uniciteit heeft, samen met de locatie binnen de voormalige stadsgrenzen en het specifieke karakter van het grafveld, geleid tot een fundamentele discussie over de toeschrijving van de graven en de ethno-culturele identiteit van de bewoners van de stad in de vijfde eeuw v.Chr. Er bestaan twee tegengestelde opvattingen. Volgens de eerste kunnen de graven worden toegeschreven aan de Volsken, een inheems Italische bevolkingsgroep, die volgens de historische bronnen Satricum in 488 v.Chr. innam. Volgens de andere opvatting zijn de graven toe te schrijven aan een kleine, Latijnse gemeenschap die in de stad bleef wonen nadat deze was verwoest in de vroege vijfde eeuw v.Chr. Beide interpretaties zijn direct gerelateerd aan de instabiele politieke situatie in het Latiale gebied die volgens de historische bronnen gekenmerkt werd door talrijke militaire confrontaties tussen Rome en binnenvallende Centraal-Italische bergvolkeren. De Volsken die in de historiografie worden afgeschilderd als een oorlogszuchtig en woest bergvolk, spelen in dit scenario een hoofdrol. Zij houden gedurende ca. 150 jaar het zuidelijk deel van Latium in hun greep.

Een en ander lijkt te worden weerspiegeld in het archeologische beeld van dit gebied. De grote Archaïsche centra lijken in verval te raken of compleet te worden verlaten. In vergelijking met de archeologisch rijke zesde eeuw wordt de vijfde eeuw vooral gekenmerkt door een schaarste aan archeologische gegegens, de reden waarom deze periode ook wel als *Dark Age* wordt aangeduid. De archeologische ontdekkingen in Satricum lijken dit beeld echter te nuanceren. Er is sprake van een onmiskenbare continuïteit van de nederzetting.

Het directe bewijs voor het voortbestaan van de stad wordt gevormd door een aantal vijfde-eeuwse grafvelden die op drie verschillende plaatsen binnen de zesde eeuwse nederzetting zijn ontdekt. Naast de necropool in de zuidwest hoek van de stad, is er een tweede, vergelijkbaar grafveld op de akropolis waarvan ca. 35 graven zijn gedocumenteerd. Een vijftal graven in het noorddeel van de nederzetting, in het gebied bekend onder de naam Poggio dei Cavallari, verwijst naar een derde grafveld uit deze periode.

Continuïteit van de nederzetting wordt verder gesuggereerd door talloze artefacten uit de vijfde en vierde eeuw. Deze zijn zowel in stratigrafische contexten als verspreid over het terrein rondom de akropolis aangetroffen.

Een directe link tussen de Archaïsche en Post-Archaïsche periodes wordt gevormd door de resten van een monumentale weg die in het lagere stadsgebied van Satricum, de Poggio dei Cavallari is ontdekt (Hfdst. 2.1). Deze weg leidde waarschijnlijk naar het centrale heiligdom van Mater Matuta, aan de voorzijde waarvan resten van een vergelijkbare weg werden

blootgelegd aan het einde van de 19de eeuw. Op de akropolis wordt deze weg wel als de *Via Sacra* aangeduid.

De weg wordt gedateerd in het laatste kwart van de zesde eeuw en maakte waarschijnlijk deel uit van een grootschalige herbouw van de stad waaraan ook de bouw van de laatste monumentale tempel van Mater Matuta kan worden toegeschreven. Gedurende de vijfde eeuw bleef de weg van Satricum in gebruik. Het niveau werd twee maal opgehoogd wat gepaard ging met de constructie van nieuwe zijmuren (Hfdst. 3.2.1).

Vanaf het begin van de vijfde eeuw diende de weg waarschijnlijk ook als een scheidslijn tussen het gebied van de levenden en dat van de doden. Langs de noordzijde werd een grafveld aangelegd. Een vergelijkbaar patroon kan worden waargenomen bij de andere twee vijfde eeuwse grafvelden. Blijkbaar bleef de infrastructurele organisatie uit de Archaïsche periode in gebruik. Een vergelijkbaar scenario wordt verondersteld voor de Archaïsche huizen.

De stad moet gedurende de Post-Archaïsche periode bewoond zijn geweest door een omvangrijke gemeenschap. Hoewel het totale aantal bekende graven niet erg groot lijkt (er zijn ca. 250 graven gedocumenteerd over de gehele stad), is dit aantal waarschijnlijk slechts een fractie van het oorspronkelijke aantal. Geen van de drie grafvelden is volledig opgegraven. De verspreide aanwezigheid van graven over een groot terrein ten noorden van de weg in de Poggio dei Cavallari impliceert dat dit grafveld zeer uitgestrekt was, maar grotendeels is verwoest. Eenzelfde reconstructie is denkbaar voor het grafveld op de akropolis. Elke schatting van het inwonersaantal van het vijfde eeuwse Satricum is om deze reden speculatief. Zeker is echter dat het er aanmerkelijk meer moeten zijn geweest dan het totale aantal gedocumenteerde graven.

Hoewel er geen vijfde-eeuwse huizen zijn gevonden die geassocieerd kunnen worden met de vijfde-eeuwse graven, kan bewoning worden afgeleid uit een 'dumpstratum' bestaande uit dakpannen, tufbrokken en aardewerk. Deze laag is op een bepaald moment in de vijfde eeuw v.Chr. gebruikt om het niveau van de weg te verhogen. Het materiaal is waarschijnlijk afkomstig van Archaïsche huizen die zich op niet al te grote afstand van de weg moeten hebben bevonden. Op grond van de datering van het materiaal kan worden aangenomen dat de huizen ook nog in gebruik waren in de Post-Archaïsche periode.

Eenzelfde hypothese stel ik voor de akropolis voor, het gebied dat door afwezigheid van vijfde-eeuwse structuren altijd als bewijs is gebruikt voor het ontbreken van enige nederzettingsactiviteit in de Post-Archaïsche periode. De stenen funderingen van de Archaïsche huizen liggen hier direct onder het maaiveld en zijn in de meeste gevallen bewaard tot net onder het antieke loopniveau. Zowel de bovenbouw van deze structuren als de meeste oorspronkelijke vloeren en plaveisels zijn verdwenen, waarschijnlijk als gevolg van moderne nivelleringsactiviteiten. Mogelijke resten die getuigen van Post-Archaïsche bouwactiviteiten zijn hiermee ongetwijfeld vernietigd. Desondanks is op de akropolis, net als in de Poggio dei Cavallari, een grote hoeveelheid materiaal gevonden dat voornamelijk bestaat uit gewoon gebruiksaardewerk en bouwpuin uit de Post-Archaïsche periode. Dit materiaal is aangetroffen in een enorm depot dat door de opgravers zelf is geïnterpreteerd als een open votiefdepot waarin gelovigen gedurende een periode van meer dan 150 jaar votiefoffers zouden hebben bijgezet (Hfdst. 3.1.1). In mijn reconstructie kan het materiaal goed worden geassocieerd met een continuering van bewoning van de heuvel in de Post-Archaïsche periode en zou eerder gezien moeten worden als het resultaat van een grootschalige opruiming van de akropolis. Op grond van de datering van twee Romeinse munten die bovenin het depot zijn aangetroffen kan dit hebben plaatsgevonden ergens na het midden van de derde eeuw v.Chr.

In het geval van de Zuidwest Necropool is de aangrenzende heuvel in de Macchia Santa Lucia de aangewezen plaats voor bewoning. Hier werden aan het eind van de 19de eeuw de resten van gebouwen aangetroffen.

Ondanks de vermoedelijke continuïteit van de nederzetting in de vijfde eeuw, is er ook een duidelijke verandering in het nederzettingspatroon van het voormalige Archaïsche stadsgebied. Dit wordt het best geïllustreerd door de bestemming van nieuwe, aparte gebieden als grafveld. Zowel het feit dat deze nieuwe begraafplaatsen zich binnen de Archaïsche stadsgrenzen bevinden en zelfs op de akropolis, als ook de plotselinge terugkeer, na meer dan een eeuw van afwezigheid, van het grafritueel waarbij de doden met grafgiften worden begraven, zijn aanwijzingen dat Satricum door een nieuwe bevolkingsgroep, in casu de Volsken, met afwijkende gebruiken werd bevolkt.

Een diepgaande analyse van de graven in de Zuidwest Necropool (Hfdst. 4) heeft geleid tot een beter inzicht in zowel het sociale als ethnische karakter van deze vijfde-eeuwse gemeenschap. Hoewel sommige van de interpretaties speculatief zijn, wat onvermijdelijk is gezien de afwezigheid van parallellen voor de graven buiten Satricum, leidt het totaal van observaties tot het beeld van een goed georganiseerde groep mensen die in redelijk stabiele omstandigheden geleefd heeft.

Verwantschap, zo wordt hier betoogd, was waarschijnlijk een van de bepalende factoren in de aanleg van het grafveld. Deze conclusie baseer ik op de ruimtelijke verspreiding van de graven. Ze vertonen namelijk een patroon, met name in de centrale en zuidelijke delen van het grafveld, van kleine groepen van elkaar oversnijdende graven, of van paren van graven, of van meervoudige begravingen in afzonderlijke graven. Kinderen lijken in deze gemeenschap een speciale positie te hebben ingenomen. Dat wordt gesuggereerd door de zorg die besteed is aan hun begraving (gelijk aan die van volwassenen) en door het karakter van hun grafinhoud. Sommige kindergraven kunnen rijk genoemd worden waar het het aantal grafgiften betreft (een paar van de rijkste graven in het grafveld zijn bijvoorbeeld die van kinderen), andere vallen op door symbolische giften die speciaal voor het graf zijn gemaakt. Deze behandeling van kinderen is, vergeleken met de Latiale grafgebruiken, opmerkelijk te noemen.

De graven vertonen een opvallende uniformiteit en een vrij bescheiden grafinhoud gedurende de gehele periode dat het grafveld in gebruik was. De paar geconstateerde verschillen tussen de graven onderling, zoals de variatie in aantallen grafgiften, lijken chronologisch bepaald en in directe relatie tot een mogelijke economische ontwikkeling in de loop van de vijfde eeuw. Die zou hebben geleid tot een zeker niveau van welvaart dat tot uitdrukking kan zijn gebracht in het meegeven van hetzij grotere aantallen vazen in sommige graven, hetzij in een enkel importstuk of een 'duur' object.

De topografische lay-out van de graven was waarschijnlijk ook chronologisch bepaald. De oudste graven bevinden zich in het hoogst gelegen noordoost deel van het grafveld. In de loop van de tijd breidde het grafveld zich heuvelafwaarts uit, in zuidelijke en zuidwestelijke richting.

Dankzij de analyse van de skeletresten (Appendix) beschikken we nu voor het eerst over duidelijke gegevens over de middelen van bestaan van de Satricaanse gemeenschap. Deze blijken niet alleen te zijn gebaseerd op landbouw, die voorziet in een dieet van voornamelijk groenten en granen, maar men moet ook vormen van proteïnerijke productie hebben gekend, zoals veeteelt. Het gebalanceerde dieet dat uit een dergelijke gecombineerde bestaanseconomie

voorkomt lijkt te worden weerspiegeld in een redelijk goede gezondheid en een betrekkelijk lange levensduur van de mensen die in het grafveld zijn begraven.

Ook op andere gebieden zijn er aanwijzingen voor een goed georganiseerde gemeenschap die deel uitmaakte van een samenleving die meer complex was dan de relatief bescheiden graven op het eerste gezicht zouden doen vermoeden. Het belangrijkste bewijs voor deze complexere samenleving wordt geleverd door een inscriptie (op een loden miniatuurbijltje) die verwijst naar een officiële magistraat, een *aedilis*. De inscriptie impliceert niet alleen dat sommige mensen konden lezen, maar ook dat men bekend was met het soort officiële functies die inherent zijn aan een stedelijke organisatie. Daarnaast verwijst de inscriptie naar een bepaald niveau van politieke organisatie binnen de betreffende gemeenschap. De inscriptie, gesteld in een niet-Latijns, inheems dialect, is ook van belang voor de ethnische identificatie van het grafveld (zie verder).

Gezien de algemene afwezigheid van bewijs voor bouwactiviteiten in de vijfde eeuw, met uitzondering van die van de ophoging van de weg in de Poggio dei Cavallari, is iedere suggestie ten aanzien van het karakter van de nederzetting in deze periode speculatief. Ik meen echter te kunnen stellen dat de Post-Archaïsche nederzetting vele stedelijke kenmerken zoals die uit de zesde eeuw moet hebben gehad. Het wegsysteem bleef in gebruik en werd waarschijnlijk goed onderhouden gedurende de lange periode dat graven hierlangs werden aangelegd. Eveneens kan verondersteld worden dat dezelfde zorg werd toegepast voor de gebouwen van de stad. Het is zeer waarschijnlijk dat de huizen uit de Archaïsche periode bewoond bleven door de mensen die begraven zijn in de vijfde-eeuwse graven. Dezelfde constructie is denkbaar voor de openbare gebouwen. Hoewel iedere suggestie met betrekking tot het voortbestaan van het centrale heiligdom gedurende de Post-Archaïsche periode speculatief is, mag enig belang worden toegeschreven aan vele 'late' terracotta fragmenten die duiden op een restauratie van het dak van de laatste tempel gedurende deze periode. Daarnaast kan en mag ook Livius' verwijzing naar de tempel van Mater Matuta in 207 v.Chr. niet worden genegeerd.

Ten aanzien van de ethnische identificatie van Satricum in de Post-Archaïsche periode lijken de meeste argumenten een toeschrijving van de graven aan de Volsken te rechtvaardigen. Er is geen twijfel dat de Volsken in de regio woonden gedurende de vijfde en vierde eeuw en zij zullen ook zeker Satricum hebben bevolkt. De bewuste keuze om doden binnen het voormalige stadsgebied te begraven, met name op de akropolis, terwijl de zevende-eeuwse Latijnse grafheuvels nog zichtbaar moeten zijn geweest, is een belangrijk argument om de nieuwe graven te verbinden met deze nieuwe bevolkingsgroep.

Een ander argument voor een Volskische identificatie is de verandering van de naam van de stad in de vroege vijfde eeuw, van 'Suessa Pometia' in 'Satricum'. Deze theorie is gebaseerd op het verdwijnen van de naam Suessa Pometia uit de historische bronnen (de laatste verwijzing naar de stad is in 495 v.Chr.), bijna tegelijkertijd met de eerste vermelding in de bronnen van de stad Satricum als een van de steden die door de Volsken in 488 v.Chr. worden ingenomen.

Er is in de bronnen tevens sprake van een ander 'Satricum' gesitueerd in de vallei van de rivier de Liris, het mogelijke land van herkomst van de Volsken. Het hergebruik van deze naam zou kunnen duiden op een bewuste connectie met hun thuisland.

Bepaalde grafgiften zoals de bucchero kantharoi met 'dubbelloops' handvat kunnen eveneens worden geclassificeerd als objecten met een hoge intrinsieke voorouderherinnering waarmee een bewuste band met het thuisland tot uitdrukking werd gebracht. Dit type vaas dat

karakteristiek is voor het grafveld en onbekend is in het Latiale repertoire, kent vooral parallellen in het Apennijnse achterland van Latium.

Een belangrijk bewijsstuk voor de Volskische identificatie van de Zuidwest Necropool is de eerder genoemde inscriptie op een loden miniatuurbijltje. De combinatie van een niet-Latijnse taal met het persoonlijke karakter van de grafgift die als een hanger om de nek werd gedragen, maken het tot een echte *marker* van Volskische identiteit.

Wellicht de meest overtuigende verbinding met het achterland wordt gevormd door materiaal dat ontdekt is in de stad Frosinone en afkomstig is uit graven die hier in de jaren zestig werden opgegraven. Vooral de oorspronkelijke grafcontext van dit materiaal, dat sterke gelijkenis vertoont met de objecten uit de Zuidwest Necropool in Satricum, wijst op een sterke mate van culturele en ethnische verbondenheid tussen de bewoners van beide steden. De stad Frosinone, gelegen op de antieke route die gebruikt werd door inheemse groepen op hun tocht vanuit het Apennijnse binnenland naar de kustgebieden, is een voor de hand liggende plaats waar zich Volsken kunnen hebben gevestigd.

Hoewel een letterlijke verbinding tussen de archeologische en historische gegevens in principe onmogelijk is, kan er desondanks een opmerkelijke overeenkomst tussen beide bronnen worden opgemerkt met betrekking tot Satricum. Dit is in de eerste plaats duidelijk in de late zesde en vroege vijfde eeuw wanneer Rome's aandacht gevestigd is op de *ager Pomptinus* en zijn hoofdstad, Suessa Pometia. Of Satricum en Suessa Pometia nu één en dezelfde stad zijn geweest of niet, beide steden moeten in Zuid Latium hebben gelegen. Hieruit volgt dat het archeologisch onderzoek in Satricum sporen van vernietiging zou kunnen opleveren die te relateren zijn aan de militaire activiteiten in de regio. Een tot de verbeelding sprekend voorbeeld dat in deze studie wordt behandeld is de gedeeltelijke verwoesting van de weg van Satricum. Hoewel het exacte moment van deze verwoesting niet kan worden vastgesteld, zijn er archeologische aanwijzingen dat dit gebeurde vlak na de constructie, aan het einde van de zesde of aan het begin van de vijfde eeuw. Er is hier sprake van een opvallende correspondentie tussen de archeologische situatie en de historische weergave van gebeurtenissen volgens welke de stad Suessa Pometia wordt ingenomen, in 503/502 of in 495 v.Chr. De verwoesting zou ook kunnen corresponderen met de historisch overgeleverde inname van Satricum door de Volsken in 488 v.Chr.

Er zijn daarnaast ook nog opmerkelijke overeenkomsten tussen archeologische en historische gegevens voor de Post-Archaïsche periode. Na de inname van Satricum in 488 door Gnaeus Marcius Coriolanus en zijn Volsken, lijkt de nederzetting in een rustiger vaarwater te zijn beland. Voor de duur van bijna een eeuw wordt geen melding meer gemaakt van enige militaire activiteit in relatie tot de stad. Het is niet ondenkbaar dat de Volskische gemeenschap in Satricum een stabiel en betrekkelijk rustig bestaan kon opbouwen in deze periode. Deze situatie lijkt te worden weerspiegeld in de grafdocumentatie die een continue periode van bijna een eeuw dekt, zonder enige wezelijke verandering in het grafritueel. De stabiele omstandigheden moeten dramatisch zijn gewijzigd vanaf de vroege vierde eeuw, wanneer Satricum zich weer in de frontlinie van militaire confrontaties bevindt. In deze tijd is de stad in wisselende handen. Het lijkt voor de hand liggend dat deze onzekere situatie heeft geleid tot een breuk in de traditie van begraven. In elk geval kan geconstateerd worden dat de necropolen niet langer in gebruik zijn vanaf de vroege vierde eeuw. De bevolking die geassocieerd wordt met de vijfde-eeuwse graven verdwijnt archeologisch gezien uit beeld. Deze laatste twee voorbeelden van elkaar bevestigende archeologische en historische gegevens kunnen gezien worden als een verdere onderbouwing van de voorgestelde Volskische identiteit van het vijfde-eeuwse Satricum.

De legendarische Volsken die archeologisch bijna onzichtbaar zijn gebleven ondanks hun hoofdrol in het drama van Rome's strijd om de hegemonie, zijn uiteindelijk teruggevonden in het antieke Satricum. Hun traditionele barbaarse imago, dat door Livius herhaaldelijk wordt aangehaald, wordt op geen enkele wijze bevestigd door de archeologische vondsten. Deze wijzen eerder in een tegengestelde richting.

Binnen de wetenschappelijke discussie over ethnisch-culturele interpretatie van materiële cultuur, biedt Satricum een verrassende *case-study* voor de combinatie van archeologische en historische gegevens.